

przy ciągłym zagrożeniu ze strony okupanta. Zwraca uwagę na potrzebę szerszego opracowania tego zagadnienia w odrębnej publikacji. Referat Stanisława Lorentza ukazuje fragmenty udziału kobiet w ratowaniu zbiorów sztuki i kultury na terenie Warszawy, począwszy od Muzeum Narodowego — głównego ośrodka walki o dobra kultury i konspiracyjnych akcji kulturalnych, poprzez Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego, archiwa warszawskie, Bibliotekę Narodową, Bibliotekę Uniwersytecką, Warszawską Bibliotekę Publiczną.

Martyrologia kobiet polskich podczas II wojny światowej jest treścią części V opracowania. Wanda Kiedrzyńska przedstawia tu stan badań i charakterystykę źródeł do tego zagadnienia, rozpatruje też eksterminację kobiet w poszczególnych regionach okupowanej Polski, poza tym w więzieniach, obozach koncentracyjnych, na robotach przymusowych w Rzeszy i w powstaniu warszawskim. Odrębny referat poświęciła obozowi koncentracyjnemu w Ravensbrück. O martyrologii kobiet w Oświęcimiu-Brzezince, w Majdanku i na Pawiaku informują referaty Emeryki Iwaszko, Zofii Murawskiej, Reginy Domańskiej, a ostatni — Marii Ireny Mileskiej — zapoznaje z losami kobiet w obozach jenieckich, wziętych do niewoli po powstaniu warszawskim.

Opublikowane referaty są cennym przyczynkiem do zagadnienia działalności patriotycznej polskich kobiet w czasie II wojny światowej. Będą z pewnością pomocą w przyszłej syntezie dziejów tego okresu.

Barbara Bojarska

VÁCLAV ŽÁČEK: *František A. Zach*. Melantrich, Praha 1977, 323 ss.

W omówieniu książki Václava Žáčka pt. *František A. Zach* osobie autora należy poświęcić nieco więcej uwagi niż czyni się to zwykle przy takiej okazji. V. Žáček jest uczonym czeskim, którego zainteresowania koncentrują się w ciągu całej jego pracowitej działalności naukowej wokół spraw wzajemności słowiańskiej, współpracy między narodami słowiańskimi, w tym również Polaków i Czechów. Znany polskim naukowcom z licznych prac, lecz także z bliskich, przyjaznych kontaktów, po latach badań archiwalnych pracował jako wykładowca na Uniwersytecie Palackiego w Olomuńcu, a od 1955 r. czynny jest jako pracownik naukowy Czechosłowackiej Akademii Nauk. We wszystkich podejmowanych przez siebie studiach zajmował się historią Słowiańszczyzny przede wszystkim zaś dziejami związków czesko-polskich i czesko-jugosłowiańskich. W monografii *Ohlas polského povstání r. 1863 v Čechách* (Praha 1935) podjął trudny i w istocie dość niepopularny w Czechach temat echa powstania styczniowego w tym kraju. W wydanym po II wojnie światowej studium *Čechové a Poláci roku 1848. Studie k novodobým politickým stykům česko-polským* (Praha 1947) zajął się problematyką kontaktów polsko-czeskich w okresie Wiosny Ludów oraz w czasie Kongresu Słowiańskiego w Pradze. Jak to wskazano w jednej z polskich recenzji tej książki, „autor omawia te drażliwe sprawy z umiarem i taktem”. Jeden z jej rozdziałów przedstawia reakcje Czechów na powstanie listopadowe i przyjęcie polskich emigrantów w Czechach po upadku powstania, inny natomiast dotyczy wpływu polskiego ruchu rewolucyjnego na Czechów. Žáček wykazał, iż ruch ten wpłynął dość istotnie na kształtowanie i krystalizowanie się politycznej myśli czeskiej. Na pierwszy plan wysuwają się tu czescy działacze narodowi Kampelik, Rieger, a zwłaszcza Zach, któremu autor poświęcił obecnie odrębną monografię. Podobne problemy omówił on w studium pt. *Slovanský sjezd v Praze r. 1848* (Praha 1951) oraz w napisanej przez

siebie części syntetycznego dzieła zbiorowego pt. *Češi a Poláci v minulosti* (Praha 1967), którego był głównym redaktorem. Wszystkie prace Žáčka oparte są na wynikach poszukiwań archiwalnych, niezwykle szczegółowych i sumiennych (wykorzystał szeroko dokumenty odnalezione w archiwach czeskich, polskich, jugosłowiańskich, austriackich, francuskich i in.).

W tym miejscu należy przypomnieć, iż także „Przegląd Zachodni” opublikował jedną z jego prac, a mianowicie artykuł pt. *Marcin G. Gizewiusz i Jan E. Purkyně* zamieszczony w nrze 2/1961 tego pisma (ss. 343 - 347). Stanowi on jeszcze jeden dowód zainteresowań autora problematyką stosunków polsko-czeskich w przeszłości. Można także wskazać, iż recenzję książki *Čechové a Poláci r. 1848* pióra S. Urbančyka zamieszczono w „Przeglądzie Zachodnim” nr 10/1948.

Tematykę jugosłowiańską, przedmiot długoletnich dociekań naukowych Žáčka, reprezentują w jego twórczości m. in. książki: *Dějiny Jugoslávie* (1970) oraz *Češi a Jihoslované v minulosti* (1975). Zagadnienia te omawiane są również w licznych artykułach i recenzjach tego uczonego zamieszczonych w naukowych czasopismach czechosłowackich, polskich, jugosłowiańskich i in.

Oba wskazane wyżej nurty badawcze, tzn. studia z dziedziny historii stosunków polsko-czeskich i jugosłowiańsko-czeskich, spłoty się ze sobą w wydanej w 1977 r. biografii Františka A. Zacha, działacza narodowego Czech, Polski i Serbii. Życie i dokonania F. A. Zacha (1807 - 1892) należy oceniać w powiązaniu z XIX-wiecznymi dążeniami wolnościowymi wszystkich narodów Europy środkowej, lecz głównie słowiańskich. Zach pochodził z Moraw, gdzie w pierwszej połowie XIX w. znalazły żywy oddźwięk idee odrodzenia narodowego Czechów, toteż w atmosferze pielęgnowania tych haseł i rozwijania programu emancypacji narodowej wszystkich Słowian upłynęła młodość Zacha w Brnie i studia w Wiedniu. Wkrótce też, jako młody człowiek, stał się jednym ze znaczących czeskich działaczy narodowych, którym pozostał zawsze, mimo iż później ofiarnie pracował na rzecz innych narodów słowiańskich. Wyrosły w klimacie ideałów rewolucji francuskiej, inspirowany zasadami demokracji i liberalizmu mieszczańskiego, w 1831 r. manifestując swą solidarność z innymi Słowianami, udał się do Polski, aby wziąć udział w powstaniu listopadowym. Po jego klęsce, pozostając wiernym poczuciu więzi z Polakami, udał się z wychodźcami polskimi na emigrację do Francji. Był to, co należy specjalnie podkreślić, niezwykle nawet na ową epokę — bogata w dowody ofiarności i solidarności między walczącymi o niepodległość narodami — przykład wierności ideałom wolności i braterstwa Słowian. Na emigracji, nie mogąc uzyskać w szeregach demokratycznego obozu wychodźstwa polskiego szerszych możliwości działania w duchu wzajemności słowiańskiej, Zach przeszedł do obozu konserwatywnego ks. A. Czartoryskiego; wkrótce też został jego tajnym wysłannikiem politycznym w Belgradzie. Prowadził tam szeroką działalność w ramach programu politycznego Czartoryskiego, opartego na hasłach wspólnoty słowiańskiej, wymierzonej jednak przeciwko Rosji i jej dążeniom do podporządkowania sobie innych narodów słowiańskich. Zach wszedł wówczas do grona osób stojących na czele ruchu emancypacyjnego Serbów i dążącego do przekształcenia niepodległej Serbii w nowoczesne państwo. Solidaryzował się i propagował postulaty tzw. programu iliryjskiego, inspirowane również serbskiego działacza narodowego Garašanina do stworzenia projektu politycznego zjednoczenia Słowian południowych. W 1848 r. Zach aktywnie uczestniczył w przygotowaniu i obradach Kongresu Słowiańskiego w Pradze, a później — po wybuchu walk na Węgrzech i Słowacji — kierował ochotniczą mobilizacją Słowaków i Czechów na terenie Słowacji. Po zwycięstwie reakcji w Austrii, Zach powrócił do Serbii, wchodząc tym razem bezpośrednio do służby państwowej tego kraju. Położył wielkie zasługi około organizacji, a następnie działalności akade-

mii wojskowej w Belgradzie, której komendantem pozostawał przez lat 20, stwarzając podstawy wysoko wykwalifikowanej serbskiej kadry oficerskiej. W tym czasie należał również do kręgu bliskich doradców księcia Michała Obrenowicia. W 1876 r. był dowódcą jednej z czterech armii serbskich w wojnie z Turcją. Zmarł jako emerytowany generał serbski, powróciwszy pod koniec życia na ojczyste Morawy.

Żaček we wstępie do swej książki wskazał na istotne momenty kształtujące światopogląd, zapatrywania polityczne i społeczne oraz postępowanie Zacha. Stwierdził, iż niemałą rolę odegrał fakt, że Zach należał do tego pokolenia czeskich działaczy narodowych, które zajmuje wyjątkowe miejsce w historii ruchu narodowego Czechów. Urodzeni w pierwszym dwudziestolecu XIX w. i wychowani w ideałach odrodzenia narodowego, nie zadowalali się jednak dotychczasowym „stylem aktywności narodowej”, polegającym głównie na trosce o język i kulturę ojczystą, dążyli do poszerzenia programu odrodzenia o szereg nowych elementów. Nie solidaryzowali się więc np. z hasłem o przywódczej roli Rosjan wśród narodów słowiańskich. Zachowując istotę programu odrodzenia narodowego, wzbogacili go o silne akcenty polityczne będące odbiciem ideałów wielkiej rewolucji francuskiej, idei wolności narodowej i osobistej, liberalizmu politycznego i społecznego. Reprezentantami takiej postawy byli znani później pisarze i politycy czescy: Mácha, Sabina, Langer, Klácel, Rieger, Zach i in.

Nowym, silnym impulsem dla krystalizacji koncepcji ideowo-politycznych tej grupy były echa rewolucji lipcowej we Francji w r. 1830, „lecz przede wszystkim — stwierdza Żaček — powstania listopadowego w Polsce. Sympatia i próby udzielenia pomocy powstaniu, z czym wystąpili ci młodzi ludzie w czasie powstania i po jego klęsce, należy pojmować jako pierwsze przejawy politycznej aktywności narodu, które utrzymywały się, a nawet umacniały, mimo wszelkich tendencji tłumiącego je reżimu Metternicha”.

Jednocześnie nasilał się inny kierunek dążeń narodowych Czechów, w genezie swej apolityczny, skoncentrowany wokół realizacji ideałów wzajemności słowiańskiej, który do programu odrodzenia narodowego wniósł obecnie postulaty polityczne zmierzające do połączenia narodów słowiańskich w jeden organizm zjednoczonej Słowiańszczyzny.

Pokolenie działaczy, do którego należał Zach, inspirowane było przez oba te kierunki i ich programy. Oddziaływanie każdego z nich było jednak nierównomierne i ulegało wahaniom. „U Zacha — pisze Żaček — przeważał najpierw element polityczny, który prowadził go do pójścia z Polakami na emigrację, na co nie zdobył się żaden, poza nielicznymi wyjątkami, z jego rówieśników”. Na emigracji jednak wpływ na Zacha obu ukierunkowań ideowych — liberalizmu politycznego i programu wzajemności słowiańskiej — zrównoważyły się i odtąd wraz z wpływem lat „element postępowo-liberalny słabł lub lepiej powiedziawszy, uległ stagnacji, podobnie jak to nastąpiło w przypadku przyjaciela Zacha Riegera, więzionego w młodości za poparcie udzielane Polakom”. Żaček podkreśla w swej książce, iż działalność Zacha w Serbii na rzecz emigracji polskiej, dążenie do nadania tej pracy charakteru realizacji idei słowiańskiej spowodowały zmianę w jego poglądach i postępowaniu. Zach „przyłgął do środowiska serbskiego i do myśli, aby działać na słowiańskim południu w kierunku urzeczywistnienia i rozwinięcia idei wzajemności słowiańskiej, którą stawiał na równi z partykularnymi interesami narodowymi”. Uwidoczniło się to zwłaszcza w czasie jego pobytu w ojczyźnie w 1848 r., a także w jego decyzji powrotu do Serbii w 1849 r. w celu włączenia się w proces uformowania i przebudowy tego państwa. „Służył [Serbii] tak ofiarnie jakby służył ojczyźnie, służył jej jako Słowianin, mający ojczyznę w szerokim świecie słowiańskim. [...] W ten sposób zasłużył się wielce także narodowi czeskiemu, który zaszczytnie reprezentował swym dziełem na południu słowiańskim”.

wiańskim, a przez to przyczynił się jednoznacznie do zbliżenia z nim" — stwierdza autor omawianej książki.

Żaćek zwraca uwagę, iż po śmierci Zacha zapominano stopniowo o nim, o jego pracy i zasługach. Nie doczekał się on również dotąd monografii, która szczegółowo ujęłaby jego życie, a rozliczne dokonania oceniła właściwie. Dopiero w ciągu ostatniego dwudziestolecia, po zapoznaniu się z pozostaną po F. A. Zachu korespondencją, rozszaną po archiwach różnych państw, doceniono jej wielką wartość dla badań nad XIX-wieczną historią Słowiańszczyzny i nad losami wybitnych słowiańskich działaczy narodowych. Poza omawianą monografią jej autor poświęcił postaci Zacha szereg innych prac, „które jednak nie wyczerpują wszystkiego, co można o Zachu i jego działalności dowiedzieć się i napisać”.

Należy podkreślić, że Zachem zajęli się również historycy polscy i jugosłowiańscy, przede wszystkim ze względu na jego udział w wydarzeniach XIX-wiecznej historii Polski i Jugosławii. Historyków polskich przede wszystkim interesowała i interesuje nadal działalność Zacha jako emisariusza ks. Adama Czartoryskiego w Belgradzie, przy czym wśród uczonych zajmujących się tą kwestią wymienić należy przede wszystkim prof. Marcelego Handelsmana. W swych różnych studiach zwrócił on uwagę badaczy na niemałe znaczenie postaci Zacha w XIX-wiecznych dziejach Europy środkowej. Uczony ten pisał o nim m. in. w następujących rozprawach: *Pierwsza stała misja polska w Belgradzie w XIX w.* („Šišićev zbornik”, Zagreb 1939), *Czartoryski, Nicolas Ier et la Question du Proche Orient* (Paris 1934) oraz w znanej monografii *Adam Czartoryski* (Warszawa 1948 - 1949). Można wnosić, iż nie od rzeczy będzie w niniejszym omówieniu przytoczenie kilku sądów dotyczących Zacha zawartych w tej ostatniej książce. Handelsman pisze tam m. in.:

„Czech, właściwie Morawianin z pochodzenia, był wolontariuszem-oficerem polskim w r. 1831 i poszedł wraz z innymi na emigrację. W wychodźstwo nasze wsiąkł bardzo gruntownie. Pod imieniem Tabor był członkiem Młodej Polski i wraz z nią przechodził przez wszystkie jej ewolucje. W stosunkach z Towarzystwem Demokratycznym pragnął zjednoczenia całej emigracji w Konfederację Narodu Polskiego, w imię pierwszeństwa interesu narodowego nad stronnictwem. [...] Ani na chwilę nie przestał być „Czechosłowianinem”, w styczności z wielkimi Czechami na zachodzie europejskim pośredniczył między nimi a Polakami. [...] Jego antyrosyjski słowianizm przy naturze czynnej, przy aktywnym gotowym do działania wśród Słowian, dla Słowian i dla Polski zaprowadził go od jesieni 1842 r. do obozu księcia Adama” (t. II, ss. 109 - 111).

W innym miejscu:

„[Zach] nie przerywał ani na chwilę żywego kontaktu z krajem ojczystym, z Czechami i ze Słowaczyną, nie przestawał czuć się Czechem [...] przez swą robotę w Serbii umiał umocnić swą pozycję we własnej ojczyźnie, co wyraźnie ujawniło się w roku 1848. [...] On też był najpewniej autorem pisma, które weszło w skład narodowej ideologii panserskiej pod nazwiskiem Garaszanina, jako jego *Naczertanje*” (t. II, s. 181).

Historycy serbscy zajmowali się również tym okresem życia Zacha, który spędził on najpierw w służbie emigracji polskiej w Serbii oraz późniejszym okresem jego służby państwowej w Serbii, latami przekształcania się Serbii w nowoczesne państwo burżuazyjne, a przede wszystkim zagadnieniem początków jugosłowiańskiej idei zjednoczeniowej, której inicjatorami byli: Czartoryski, Zach i Garašanin. Kwestie te zostały również szeroko omówione w książce V. Žaćka.

Należy stwierdzić, iż studium to, jak wszystkie prace prof. Žaćka, cechuje się wielką sumiennością warsztatu naukowego, drobiazgowym odtwarzaniem kolejnych faz życia i działalności F. A. Zacha, wnikliwością i rzetelnością. Oparte głównie na archiwaliach odnalezionych w licznych archiwach krajowych i zagranicznych (w tym

wielu polskich) jest w pewnym sensie wydawnictwem źródłowym, dostarczającym obiektywnej i rzetelnej wiedzy o problemach nieraz bardzo trudnych i wieloznacznych. Wyposażono je w pełny aparat naukowy i bogate ilustracje. Książkę tę ocenić więc trzeba bardzo wysoko z punktu widzenia naukowego i edytorskiego.

Wszakże czynnikiem decydującym o wartości książki, także dla czytelnika polskiego, jest ukazanie losów i pracy człowieka, który wręcz symbolicznie uosabiał w sobie idee wolności, braterstwa i wspólnoty słowiańskiej. Całym swym życiem manifestował on głęboki patriotyzm, lecz również internacjonalistyczne poczucie więzi z innymi uciskanymi narodami, za których wolność walczył i dla których dobra pracował. Tę piękną, a przez długi czas niedocenianą lub wręcz zapomnianą postać „czeskiego patrioty, polskiego emigranta, słowackiego wolontariusza i serbskiego generała” przypomniał i przedstawił w swej książce niezwykle subtelnie uczony, który swą działalnością naukową manifestuje również nieprzemijające znaczenie idei solidarności słowiańskiej.

Tadeusz Seweryn Wróblewski